

ОСОБИСТІТЬ У ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ С.Л. РУБІНШТЕЙНА

Валентин РИБАЛКА

Copyright © 2003

Сергій Леонідович Рубінштейн (6 червня 1889 р. – 11 січня 1960 р.) народився в Одесі у сім'ї адвоката. Вищу освіту здобув у 1909–13 роках у Німеччині в університетах Берліна, Марбурга, Фрейбурга, де вивчав філософію, логіку, психологію, соціологію, математику, природничі науки. Захистив у Марбурзькому університеті докторську дисертацію за темою “До проблеми методу”. Після цього повертається в Одесу, де працює доцентом, а згодом, після смерті у 1922 році М.М. Ланге, – професором кафедри психології і філософії у Новоросійському (Одеському) університеті. Приймав активну участь у перебудові системи вищої освіти в Україні.

В 1930 році запрошується М.Я. Басовим до Ленінграда на посаду завідувача кафедри психології Ленінградського педагогічного інституту імені О.І. Герцена, де працював до 1942 року. В цей період були написані й опубліковані “Основи психології” (1935 р.) та “Основи загальної психології” (1942 р.), у яких узагальнені здобутки вітчизняної і світової психології. У 1942 році був переведений з блокадного Ленінграда до

Сергій РУБІНШТЕЙН (1889 – 1960)

Москви, де очолив Інститут психології і кафедру психології Московського державного університету імені М.В. Ломоносова. З 1943 року – член-кореспондент Академії наук СРСР, а з 1945 року – дійсний член Академії педагогічних наук РСФСР. У 1945 році С.Л. Рубінштейн організовує першу в АН СРСР психологічну лабора-

торію – сектор психології Інституту філософії цієї академії. У 1946 році виходить другим виданням його фундаментальна праця – “Основи загальної психології”.

Добре відомі і такі його праці як “Буття і свідомість” (1957 р.), “Про мислення та шляхи його дослідження” (1958 р.), “Принципи і шляхи розвитку психології” (1958 р.), “Проблеми загальної психології” (1973 р.) та ін.

Значним внеском у становлення і розвиток вітчизняної психології стали висунуті і розроблені С.Л. Рубінштейном методологічні принципи психологічного дослідження – принцип єдності свідомості та діяльності, діалектико-матеріалістичний принцип детермінізму. На цих методологічних засадах автором була створена оригінальна філософсько-

психологічна концепція людини, психологічна теорія мислення як діяльності і як процесу. Ним також була запропонована нова система наукових, філософських і психологічних категорій, що найперше: буття людини, суб'єкта й об'єкта, суб'єктивного й об'єктивного, діяльності і поведінки, матеріального та ідеального, природного і соціального, психологічного та фізіологічного тощо [18, с. 5–6].

Проблему особистості С.Л. Рубінштейн досліджував у контексті саме принципів єдності свідомості та діяльності, детермінізму. Послідовники С.Л. Рубінштейна слушно стверджують, що для нього “особистість – це й основна психологічна категорія, і предмет психологічного дослідження, і методологічний принцип” [16, с. 255].

1. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Як зазначають найближчі учні С.Л. Рубінштейна – К.О. Абульханова-Славська та А.В. Брушлінський – розробка видатним вітчизняним психологом проблеми особистості здійснювалась у два етапи. На першому, в 30-ті роки ХХ століття, був проголошений так званий “принцип особистості”, який, через відомі обставини у суспільному житті країни та у психологічній науці, не був використаний сповна. С.Л. Рубінштейну все ж вдалося обґрунтувати доцільність об'єктивного підходу до особистості та її свідомості. На другому етапі, вже у 50-ті роки, вчений узагальнив своє розуміння особистості, знайшовши “можливість включити в діалектику, в закономірний зв'язок зовнішнього і внутрішнього специфічну активність особистості, її рушійні сили та внутрішні механізми, котрі перетворюють зовнішні діяння” [16, с. 62].

Учні і наступники С.Л. Рубінштейна підкреслюють, що головним для особистісного принципу були, по-перше, розу-

міння усіх психічних процесів як таких, що належать особистості, завдяки чому додалось функціональне (роздроблене, парціальне) і безособове їх вивчення, по-друге, певне трактування особистості в єдності з її свідомістю і діяльністю, розкриття різноманітних аспектів цієї єдності і, по-третє, висвітлення перспективи пізнання особистості через її життєвий шлях.

Особистісний принцип дозволив С.Л. Рубінштейну поставити і частково вирішити цілу низку методологічних завдань: визначення предмета психології, розуміння соціальної детермінації особистості, її свідомості і діяльності, співвідношення свідомості і несвідомості, динамічного і змістового, самосвідомості, волі тощо [16, с. 70].

Варто погодитися з думкою К.О. Абульханової-Славської та А.В. Брушлінського, що в масштабі усього власного творчого життя поняття особистості С.Л. Рубінштейн “розкриває за двома лініями. Рання розвивається як реалізація принципу єдності свідомості і діяльності у радянській психологічній науці в 30-ті роки, друга – виникає у 50-ті роки і “пов'язана з розвитком... діалектико-матеріалістичного принципу детермінізму стосовно психології. У контексті цього принципу особистість розвивається в аспекті зовнішніх і внутрішніх умов її формування... Далі обидві лінії... зливаються воедино. А в останній його філософсько-теоретичній праці вони поступаються місцем новій постановці проблеми особистості у її відношенні до загальної проблеми людини” [16, с. 65].

Свої узагальнені погляди на проблему особистості С.Л. Рубінштейн виклав у відомій статті “Теоретичні питання психології і проблема особистості”, надрукованій у 1957 році в журналі “Вопросы психологии” [8]. Пізніше вона була включена у його посмертну працю “Проблеми загальної психології” [14, с. 241–252]. На його думку, введення поняття особистості у психологію означає перехід до нового рівня пояснення

психічних явищ, для якого властивий розгляд реального буття людини як матеріальної істоти, котра знаходиться у складних взаємовідносинах з матеріальним світом. Усі психічні явища мають розглядатись у взаємозв'язках, оскільки належать конкретній, живій, діючій людині, а психічні властивості особистості є похідними і залежними від її природного і суспільного буття.

Дані положення розкриваються С.Л. Рубінштейном у контексті діалектико-матеріалістичного розуміння детермінації (спричинення) психічних явищ. Останнє сформульоване ним у вигляді відомого принципу: “Зовнішні причини (зовнішні діяння) завжди діють лише опосередковано, через внутрішні умови” [14, с. 241]. У зв'язку з цим, особистість набуває “цілісної сукупності внутрішніх умов”, що має надважливе значення для адекватного розуміння закономірностей психічних явищ. Така методологічна позиція дала змогу С.Л. Рубінштейну обґрунтувати наступне похідне положення: “При поясненні будь-яких психічних явищ особистість постає як воедино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються усі зовнішні діяння (до цих внутрішніх умов належать також і психічні явища – психічні властивості і стани особистості)” [14, с. 242]. При цьому автор підкреслює, що “положення, згідно з яким зовнішні діяння пов'язані зі своїм психічним ефектом лише опосередковано, через особистість, є тим центром, виходячи з якого визначається теоретичний підхід до всіх проблем психології взагалі” [14, с. 242].

Відомим ученим проаналізоване первісне значення терміна особистість, за яким воно спочатку вказувало на роль, котру грає актор у п'єсі, а в подальшому – на реальну роль, яку людина виконує у житті, і зроблений висновок про доцільність утримання сутнісної риси його вихідного значення у психології. Останнє полягає в тому, що “особистість визначається своїми відношеннями до навко-

лишнього світу, суспільного оточення, інших людей. Ці відношення реалізуються у діяльності людей, у тій реальній діяльності, завдяки якій люди пізнають світ (природу і суспільство) та змінюють його [14, с. 243].

Значущість особистості пов'язується С.Л. Рубінштейном не тільки з її властивостями самими собою, а й з вагомістю суспільно-історичних сил, носієм яких вона є. Історичну особистість відрізняє від звичайної людини не співвідношення їхніх природних здібностей, а значущість тих справ, котрі їй доводиться здійснювати через збіг обставин історичного розвитку та власного життя. Отож і масштаб особистості, наприклад, визначеного діяча чи звичайної людини, залежить від її ролі в історії людства [14, с. 245].

Принциповою є думка С.Л. Рубінштейна про те, що людина як особистість відіграє серцевинну роль у системі різноманітних суспільних відносин, оскільки є їх реальним носієм. З цього погляду особистість – це передусім суспільна категорія, яку вивчають різні науки і, щонайперше, психологія, тому що “немає особистості без психіки, більше того – без свідомості. При цьому психічний аспект особистості не рядоположений з іншими”. Без психології особистість не може взагалі бути всебічно пізнана науковим методом [див. 14, с.245–246].

2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ, ЇЇ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ЗАГАЛЬНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ СКЛАД

У розумінні розвитку особистості С.Л. Рубінштейн також виходить із принципу детермінізму. Він вважає, що “оскільки внутрішні умови, через які кожного даного моменту переломлюються зовнішні впливи на особистість..., формувались залежно від попередніх зовнішніх взаємодій, то положення про переломлення зовнішніх впливів через внутрішні умови означає водночас те, що психологічний

ефект кожного зовнішнього (у тому числі і педагогічного) діяння на особистість зумовлений історією її розвитку” [14, с. 242]. Останню С.Л. Рубінштейн розуміє широко – як таку, що містить еволюцію живих істот, і власне історію людства, й історію розвитку окремої людини.

Внаслідок вказаного історичного зумовлення у психологічному складі особистості виокремлюються “компоненти різної міри узагальненості та стійкості, що змінюються різними темпами” [14, с. 242]. Так, серед компонентів особистості виділяються такі, що спричинені природними умовами й притаманні усім людям (наприклад, властивості зору). Інші компоненти виникають і змінюються під час історичного розвитку людства. Скажімо, особливості фонематичного слуху безпосередньо залежать від будови конкретної мови й істотно відрізняються у представників різних народів. Вказані особливості змінюються у процесі розвитку кожного народу (зокрема, форми чутливості мовного та музичного слуху тощо) [14, с. 243].

Водночас важливим природним, фізіологічним компонентом внутрішніх умов особистості, її психологічної структури С.Л. Рубінштейн вважає властивості нервової системи. З іншого боку, зі зміною суспільних формацій відбуваються певні зміни у психічному складі людей, зокрема, у змісті їхніх мотивів, співвідношенні суспільних та особистісних мотивів. Вони є типово загальними для масового загалу окремого суспільного ладу.

З природними і суспільними умовами повно пов’язана індивідуальна історія розвитку особистості. Вона визначається певним співвідношенням специфічних для конкретної особистості зовнішніх і внутрішніх умов. Через це однакові зовнішні обставини стають для людини різними за своєю сутністю, за своїм життєвим сенсом (наприклад, для дітей, котрі виховуються в одній і тій же родині). В такій індивідуальній історії розвитку творяться особливості особистості, її індивідуальні властивості.

Отже, властивості особистості аж ніяк не зводяться лише до її індивідуальних особливостей, вони обіймають і загальне, й особливе, й одиничне. Як стверджує

С.Л. Рубінштейн, “особистість є тим значнішою, чим більше у її індивідуальному переломленні подане загальне. Індивідуальні властивості особистості – це не одне і те ж, що особистісні властивості індивіда, тобто властивості, які характеризують її як особистість” [14, с. 243].

Розуміння шляхів психічного розвитку особистості визначається, за С.Л. Рубінштейном, загальною концепцією детермінізму, згідно з якою “зовнішні причини діють через внутрішні умови” [14, с. 251]. А це означає, зокрема, і те, що зовнішнє зумовлення такого розвитку закономірно поєднується з його “спонтанністю”. Усе в особистості, котра формується, тим чи іншим чином зовнішньо спричинене, але ніщо в її розвитку безпосередньо не виводиться із зовнішніх впливів. При цьому автор наголошує, що “закони зовнішнього зумовленого розвитку особистості – це внутрішні закони. Саме з цього має виходити справжнє розв’язання проблеми розвитку і навчання, розвитку і виховання” [14, с. 251].

На відміну від механістичного уявлення про педагогічний вплив як безпосередню проекцію змісту навчання і виховання на дитину, за якого фактично відпадає необхідність роботи з розвитку особистості, правильний підхід до цієї проблеми передбачає, на думку С.Л. Рубінштейна, здійснення такої педагогічної роботи, коли навчання і виховання мали б давати “освітній ефект”. В останньому випадку навчання покликане не тільки повідомляти учневі знання, а й розвивати його мислення, а виховання – не тільки постачати дитині правила поведінки, а ще й формувати характер, внутрішнє ставлення особистості до зовнішніх впливів. Учений слушно зауважує, що “невірний підхід до цієї проблеми та її нерозробленість у нашій педагогіці – одна з істотних перешкод у справі виховання підростаючого покоління” [14, с. 251–252].

Розуміння С.Л. Рубінштейном психічного розвитку, прояву і зреалізування особистості буде неповним, якщо не розглянути її услід за ним ще в одному вимірі, який відомий учений увів у психологію ще в 30-ті роки ХХ століття, – вимірі життєвого шляху особистості. Адже людина має свою власну історію,

свій шлях розвитку, в контексті якого зміни, формування, діяльність здійснюються в більш широкому і конкретному контексті життя. Впродовж життєвого шляху відбувається поступова зміна і поєднання різних видів діяльності – гри, навчання, праці, завдяки яким особистість розв'язує свої життєві задачі. Вона є на цьому шляху справжнім суб'єктом своєї долі. Як слушно зазначають К.О. Абульханова-Славська та А.В. Брушлінський, саме у контексті життєвого шляху можна виділити особливу якість, особливий рівень розвитку особистості. На їхню думку, С.Л. Рубінштейн, поряд з психічним складом особистості (в тому числі індивідуальними особливостями психічних процесів) та особистісним (якостями характеру, здібностями тощо), диференціював ще й життєвий склад людини, тобто її моральність, розум, вміння ставити і розв'язувати буденні завдання, світогляд, активність (котра виявляється у її спрямованості), життєвий досвід і т. ін. Останній змінюється, розвивається протягом усього життєвого шляху особистості [16, с. 67].

3. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ВЛАСТИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Серед незвіданого розмаїття властивостей людини особистісними можна вважати, за концепцію С.Л. Рубінштейна, лише ті, що зумовлюють її суспільно значущу поведінку, або діяльність. Тому основне місце серед них посідають: а) система мотивів і задач, котрі ставить перед собою людина; б) властивості її характеру, які визначають вчинки інших людей, тобто їхні дії, котрі реалізують чи виражають ставлення особи до оточуючих; в) здібності людини, тобто ті властивості, які роблять її придатною до виконання історично доцільних форм суспільно-корисної діяльності.

Як слушно зазначають К.О. Абульханова-Славська та А.В. Брушлінський, С.Л. Рубінштейн розумів структуру особистості як таке ціле, котре “визначається триєдністю: чого хоче людина, що для неї має привабливість (це спрямованість, потреби, установки, ідеали); що може людина (це здібності, обдарування); що є вона сама, тобто що із її тен-

денцій та установок закріпилось у характері, стрижневих особливостях її особистості. Ці три модальності утворюють цілісність і водночас вона не задана первинно, чітко не зафіксована, не статична: здібності формуються у діяльності, яку здійснює окрема людина, в останній особистість об'єктивує свої найкращі якості, в неї вкладає свої заповітні переживання і т. п. Характер – це втілення стійких особистісних спрямованостей, тенденцій, котрі вона реалізує в діяльності і фіксує як постійно значущі спрямування у житті...” [16, с. 63].

До психологічного складу особистості С.Л. Рубінштейн відносить також властивості нервової системи, які, завдяки систематичному вивченню вітчизняними вченими (Б.М. Тепловим та ін.), набувають “своєї справжньої психологічної значущості” [14, с. 242]. Передусім це стосується свідомості і самосвідомості, що зумовлено тією обставиною, за якої людина є індивідуальністю, зважаючи на наявність у неї особливих, одиничних, неповторних властивостей, і водночас – особистістю, тому що свідомо визначає своє ставлення до оточуючих. Людина постає особистістю, оскільки завжди має своє обличчя, і щонайбільше – коли в неї мінімум нейтральності, байдужості, знеохочення, а максимум “партійності” щодо усього суспільно значущого. Саме тому для особистісного утвердження людини винятково фундаментального значення набуває свідомість – і як знання, і як відношення, і як здатність зайняти певну позицію [14, с. 246].

Засадничим у науковому розумінні С.Л. Рубінштейном особистості є визначення багатопланової цілісності психічного складу людини, якій притаманний взаємозв'язок усіх її, іноді суперечливих, властивостей і тенденцій. При цьому перебіг психічних процесів здійснюється на різних рівнях. “Одноплановий, “пощинний” підхід до психіки особистості завжди характеризується поверховістю, навіть якщо при цьому береться окремий глибинний прошарок” [14, с. 246]. У зв'язку з цим учений пов'язує багатопланове, порівневе пізнання особистості передусім із співвідношенням мимовільних і довільних процесів. Адже особистість,

як суб'єкт у специфічному сенсі, тобто як Я, – це завжди суб'єкт свідомої, довільної діяльності. Ось чому ядро суб'єкта утворюють усвідомлювані спонукання, головним чином мотиви свідомих дій. Однак психічний зміст особистості як суб'єкта не вичерпується мотивами свідомої діяльності, оскільки містить також безліч неусвідомлюваних тенденцій. Звідси Я – це суб'єкт як утворення, котре невід'ємне від багатопланової характеристики тенденцій, які цілісно спричинюють психічний склад особистості” [14, с. 24]. Тут С.Л. Рубінштейн пропонує зважати і на “ідеологію” людини, тобто на ідеї як принципи, з допомогою яких вона здійснює оцінку своїх та чужих вчинків, хоча ці ідеї самі не спонукають її діяльності.

Отже, до психологічної структури особистості відноситься, на думку вченого, сукупність психічних властивостей людини (передусім риси характеру та ознаки здібностей), котрій притаманний взаємозв'язок цих властивостей і водночас вони перебувають у відношенні певної субординації. При цьому в особистості є більш загальні, і більш спеціальні властивості, котрі виявляються залежно від того, які завдання стоять перед дослідженням. Дослідник змушений сам визначати ті умови, що спричинюють той чи той аспект його пошукування. В будь-якому разі важливо домогтися повної характеристики психологічної структури особистості.

4. ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК РЕГУЛЯТОРИ ПОВЕДІНКИ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

За філософсько-психологічною концепцією С.Л. Рубінштейна, особистість виявляється і формується у взаємодії людини з навколишнім світом, у здійснюваній нею діяльності і поведінці. Внаслідок цього категорія діяльності набуває для психології особистості фундаментального значення. Адже, як підкреслює вчений, людська особистість – це реальний індивід, жива, діюча людина, а не психофізіологічно “нейтральне” духовне утворення. Більше того, “психологічні явища органічно влітаються у цілісне життя особистості, оскільки основна життєва функція усіх психічних явищ і

процесів полягає в регуляції діяльності людей” [14, с. 246]. На його думку, актуалізовані зовнішніми впливами, психічні процеси і властивості особистості, зі свого боку, самі зумовлюють поведінку, опосередковують залежність поведінки суб'єкта від об'єктивних умов. Передусім особистість визначає мотиваційний аспект відповідної діяльності, тобто усвідомлює і приймає своє ставлення до завдань і задач, що постають перед нею. У цьому контексті якраз і треба розуміти психічні процеси – сприймання, мислення, почуття, розглядаючи їх як у динаміці, так і в статичності, що свідчить про їх змінюваність і водночас відносну стійкість [14, с. 247].

Важливою є думка С.Л. Рубінштейна про те, що психічні властивості особистості мають вивчатись у неподільній єдності з психічною діяльністю людини і, навпаки, пізнання останньої, закономірностей перебігу психічних процесів має враховувати їх залежність від вказаних властивостей. Учений доводить, що “психічні діяльності – це той “будівельний матеріал”, з якого утворюються психічні властивості і здібності людини” [14, с. 248]. Водночас “здібності – це зафіксована система узагальнених психічних діяльностей. Для їх формування потрібно, щоб відповідні психічні діяльності узагальнилися, закріпились у внутрішньому світі індивіда, стали здатними до переносу з одного матеріалу на інший” [Там само].

Аналогічно визначає видатний учений і характер особистості, розуміючи його як закріплену в індивіді систему генералізованих узагальнених спонукань. “Спонукання, котрі породжуються обставинами життя, – це і є той “будівельний матеріал”, з якого формується характер. Спонукання, мотив – це властивість характеру в його генезисі”. Для того щоб мотив (спонукання) став особистісною властивістю, яка закріпилася за особистістю і набула “стереотипності”, він має генералізуватись у відношенні до ситуації, в якій він первинно з'явився, й розповсюдитись на всі однорідні ситуації в сутнісних щодо особистості рисах” [14, с. 243]. Відтак “кожна властивість характеру завжди є тенденцією до здійснен-

ня за певних умов певних вчинків. Витоки характеру людини і ключ до його формування – у спонуканнях і мотивах його діяльності. Ситуаційно зумовлений мотив або спонукання до того чи іншого вчинку – це і є особистісна риса характеру в її генезисі” [14, с. 250]. Отож і здібності, властивості особистості не можуть бути відокремленими від психічних процесів, від її діяльності та вчинків. Процеси і результат діяльності поступово закріплюються в людині, збагачують структуру її здібностей.

Те ж саме стосується і таких динамічних компонентів особистості, як психічні стани людини, котрі утворюють “безпосередній динамічний ефект її діяльності і фон, на якому вони виникають. Такими, передусім, є афективні стани, котрі пов’язані з успіхом чи невдачею дій. Динаміка цих станів та закономірності, яким вони підпорядковуються, без сумніву, становлять важливий компонент психології особистості, що цілком очевидно невідривний від динаміки психічних процесів. Останні, зі свого боку, не можуть бути відокремлені від психічних властивостей і станів особистості, співвідношення її досягнень і рівня домагань, що склався під час її попередньої діяльності” [14, с. 250–251].

В цьому контексті можна погодитись з думкою учнів С.Л. Рубінштейна про те, що “особистість та її психічні властивості водночас є передумовою і результатом її діяльності. При всій своїй різноманітності основні властивості особистості, взаємодіючи між собою в безпосередній діяльності, залишаються в реальній єдності. Психічне обличчя особистості визначається реальним буттям людини і формується у її конкретній діяльності. Остання ж формується в міру того, як людина у процесі виховання і навчання оволодіває історично складним змістом матеріальної і духовної культури” [16, с. 66]. Саме проаналізовані теоретичні положення вченого про особистість знайшли своє відображення у дослідженнях його учнів-наступників, передусім К.О. Абульханової-Славської та А.В. Брушлінського щодо особистості як суб’єкта діяльності, а також – у роботах вітчизняних персоністів, зокрема К.К. Платонова [17].

1. *Рубинштейн С.Л.* Принцип творческой самодеятельности. К философским основам современной педагогики / Ученые записки высшей школы г.Одессы. – 1932. – Т. 2.

2. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы психологии в трудах К.Маркса // Советская психотехника. – 1934. – № 1. – С. 3–21.

3. *Рубинштейн С.Л.* Основы психологии. – М.; Учпедгиз, 1935.

4. *Рубинштейн С.Л.* Философские корни экспериментальной психологии // Ученые записки пед. ин-та им. А.И. Герцена. – Т. XXXIV. – Л., 1940.

5. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1940.

6. *Рубинштейн С.Л.* Психологическая наука и дело воспитания // Советская педагогика. – 1945. – № 7. – С. 3–5.

7. *Рубинштейн С.Л.* Вопросы психологии мышления и принцип детерминизма // Вопросы философии. – 1957. – № 5.

8. *Рубинштейн С.Л.* Теоретические вопросы психологии и проблемы личности // Вопросы психологии. – 1957. – №3.

9. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. – М.: Наука, 1957.

10. *Рубинштейн С.Л.* К вопросу о языке, речи и мышлении // Вопросы языковедения. – 1957. – №2.

11. *Рубинштейн С.Л.* О мышлении и путях его развития. – М.: АПН РСФСР, 1958. – 128 с.

12. *Рубинштейн С.Л.* Принципы и пути развития психологии. – М.: Наука, 1959.

13. *Рубинштейн С.Л.* Человек и мир (отрывки из рукописи) // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969.

14. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.

15. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – 3-е изд., Т. 2. – М.: Педагогика, 1989. – 486 с.

16. *Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В.* Философско-психологическая концепция С.Л.Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения. – М.: Наука, 1989. – 248 с.

17. *Платонов К.К.* Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

18. *Сергей Леонидович Рубинштейн.* Очерки, воспоминания, материалы. – М.: Наука, 1989. – 440 с.

Надійшла до редакції 24.02.2003.